

адаптації внутрішніх переселенців, витіснених війною зі звичного середовища, та ін.

Ми сподіваємось, що публікація матеріалів цього круглого столу робить актуальний внесок у системне дослідження складних проблем суспільно-політичної трансформації соціуму, країни, держави, зокрема пов'язаних із чинником війни, а також сприятиме суспільному запитові на дослідження вітчизняної соціології як об'єктивне експертне знання.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,
доктор соціологічних наук, член редколегії журналу

UDC 519.8

MIKHAIL A. ALEXSEEV,
San Diego State University

War and Support for Democracy: The Asymmetry of Direct Exposure and Socialisation Effects

Abstract

Addressing theoretical debates and conflicting empirical findings on whether and how individual-level war exposure may affect political orientations, the study statistically tests the relationship between different types of exposure to the ongoing Donbas war among residents of Ukraine and their support for democracy and authoritarianism, as well as for their country's membership in the EU and NATO vs. the Russia-Belarus union. Using the 2016 Ukrainian public opinion survey conducted by the Institute of Sociology of Ukraine's National Academy of Sciences (N=1,802), the analysis shows that controversies in the literature are explained, in part, if a distinction is drawn between war exposure that is direct (experienced personally) and indirect (experienced through socialisation). Multiple regression analysis – controlling for differences in region, language, ethnic self-identification, gender, religion and other socio-demographic variables – reveals robust non-random but asymmetric effects of war exposure on political orientations. Direct war exposure weakens support for democracy while socialised war exposure strengthens it. Both exposure types strengthen Euro-Atlantic geopolitical orientations. The Russian news media use weakens those orientations and reduces support for democracy.

Keywords: war, democracy, authoritarianism, conflict, Ukraine, NATO, EU, Russia, Donbas, surveys

Research Question and Significance

It is argued that wars reoccur once they break out because they undermine democratic governance within affected states — a pervasive condition known as “the conflict trap” [Collier et al., 2003; Collier, 2007]. Yet, existing studies disagree on the crucial behavioural micro-foundations: Why does exposure to war violence increase support for democratic governance among some individuals, but reduce it among others? The underlying debates speak to mainstream social-psychological theories. On the one hand, findings of war exposure fostering political intolerance and authoritarianism [Dyrstad, 2013; Hutchison, 2014] are consistent with arguments that war-induced stress and trauma harden antagonistic group identities (in line with social identity theory, e. g.: [Tajfel, Turner, 1986; Duckitt, Fisher, 2003]). On the other hand, findings that war victims — even in extremely brutal conflicts — are more likely to participate constructively in democratic institutions [Blattman, 2009] resonate with arguments that war-related traumas engender resilience and facilitate personal growth, including warmer interpersonal relationships, openness to new opportunities and social tolerance [Davis, Nolen-Hoeksema, 2001; Tedeschi, Calhoun, 2004].

In addition, we face a major knowledge gap regarding war effects on individual political orientations. Existing findings have been obtained with the data from internal (civil) wars. But what if war is attributed primarily to external aggression? And what if the war is viewed as a part of a geopolitical competition between democracies and authoritarian states? An important literature in political science suggests that these external factors at a minimum need to be considered [Mearsheimer, 2001] and could be decisive if the intergroup bias logic translates to the international level [Mercer, 2010].

The present study investigates these questions in Ukraine. Significant populations have been exposed to war over the Donbas region that has claimed close to 10,000 people dead and nearly 23,000 injured since April 2014¹. OSCE reports on casualties continue almost daily. Surveys — including those conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine — also show that Ukraine’s residents attribute the war to different causes: emphasising Russia’s intervention, domestic insurgency or both. These conditions give us an opportunity to assess how various degrees of war exposure vs. non-exposure, war attribution to external vs. domestic causes, as well as regional differences and socio-demographic attributes of respondents may affect support for democratic institutions and values at the individual level.

War Exposure: Unpacking Direct and Indirect Effects on Political Orientations

This study asks whether at least a part of the answer to the war effects puzzle comes from the nature of the war exposure. The existing analyses focus predominantly on what could be defined as direct war exposure. The principal measure of war exposure in the literature is residence within a certain radius of combat ac-

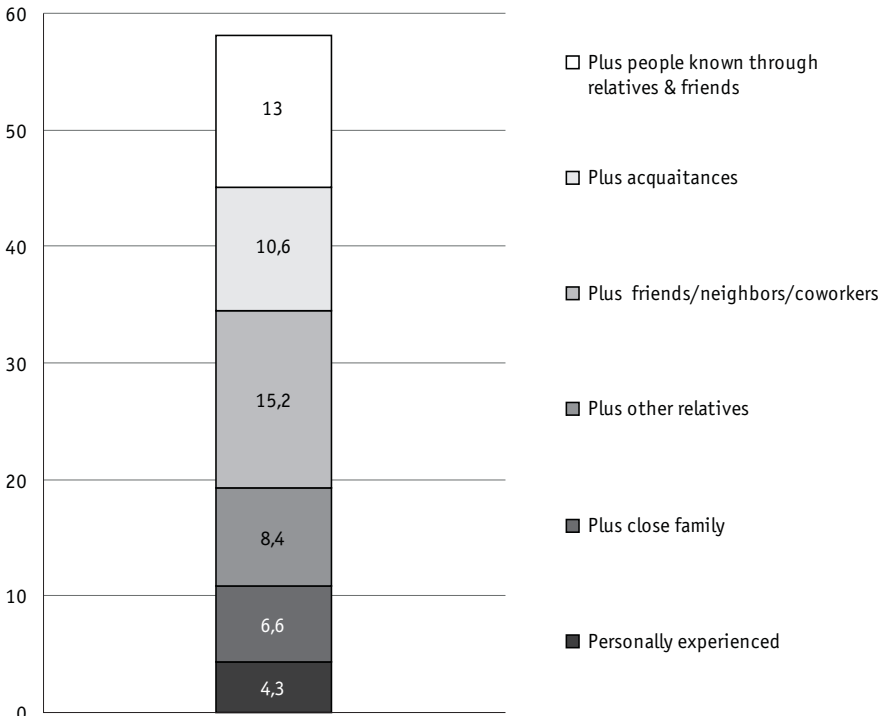
---

¹ Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 16 August to 15 November 2016 // Office for the United Nations High Commissioner. — [Electronic resource]. Access mode : http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport16th_EN.pdf

tion — typically around 30–100 kilometres [Bakke, O’Loughlin, Ward, 2009; Lyall, Blaire, Imai, 2013; Dyrstad, 2013]. Other measures include loss of family members and close friends [Dyrstad, 2013] and post-traumatic stress [Karam, Ghosn, 2003; Dyrstad, 2013]. While accounting for geography, personal loss and psychology, these measures emphasise direct and strong war exposure.

While capturing these aspects of war exposure is important, taking them into account has come short of explaining the war-democracy puzzle. As a step in that direction, the present study differentiates more specifically between war exposure that is direct (experienced personally) and indirect (experienced through socialisation or networking). The former is defined as participating in combat, assisting combatants or witnessing combat directly. The latter is defined as having one’s family members, friends, co-workers, acquaintances or people any of them know as combatants or their assistants. The 2016 Ukrainian public opinion survey data from the Institute of Sociology (National Academy of Sciences of Ukraine) show how socialisation stands to magnify war exposure and its putative effects throughout a society (see Figure 1) — raising the question of whether this broadening of exposure amplifies the same war effects or somehow transforms them in the process.

Direct and Indirect Effects of War Exposure
 (% respondents in Ukraine 2016 Omnibus IS NAS survey, N=1,802)

As Figure 1 shows, the share of respondents who reported direct war exposure as a combatant, combatant assistant or combat witness in any location within Ukraine in a nationally representative survey sample was marginal — at about 4.3 percent of the sample (more specifically, of 1,718 respondents out of the

total sample of 1,802 who answered the relevant question). However, we can also see how each layer of socialisation broadens war exposure. About 10.3 percent of respondents told us that they had close family members — parents, children or siblings — who were combatants or assisted combatants in the Donbas war. If one considers having other relatives in those roles, the share of respondents exposed to war rises to nearly 20 percent, having friends and neighbours in those roles — to about 35 percent, acquaintances — to about 45 percent and people known through relatives and friends — to 58 percent.

In this study we also tracked another measure that amplifies indirect war exposure — namely, the kind of people with whom respondents reported discussing the war and its effects on a regular basis. Specifically, we asked respondents if they discussed the war with their relatives, friends, co-workers, neighbours, strangers or with no one — with the option to select as many categories as it was applicable. This measure shows that about 21 percent of 1,802 respondents who answered the question (the entire sample) discussed the war with at least one category of other people and nearly 60 percent discussed the war with three categories of other people. Overall, responses to this question gives us a proxy for the degree of a respondents' socialisation or networking on war issues regardless of whether they were directly involved in or witnessed combat or knew other people who did it.

An examination of the binary correlation matrix between each of those measures of exposure and socialisation showed that the biggest dividing line ran between those respondents who experienced the war directly and those who did not. Though some differences were observable within the indirect exposure group (notably, those who knew family members involved in the war were somewhat more distinct than others), they were not as strong or consistent as the differences between direct and indirect exposure groups.

This distinction makes sense from a theoretical standpoint, considering the well-documented social and psychological effects of combat on individuals — including statistically significant differences in the amount of post-traumatic stress symptoms by those who lived in the proximity to the war zone in the Donbas region and those who did not, based on the same 2016 survey data. According to Dembitskii, compared to the rest of the sample, 33.2 percent more respondents directly exposed to combat reported being nervous when left alone, 32 percent more reported being “tense or wound up” and about 29 percent more said they could not trust other people [Dembitskii, 2017]. As Dyrstad found in Bosnia, Croatia in Kosovo in the early 2000s, similar manifestations of post-traumatic stress were one of the most robust correlates of support for authoritarianism in each country [Dyrstad, 2013]. The narrowing down of cognitive and emotional tolerance is a clear psychological mechanism, potentially amplified by other factors, including, for example, a heightened sense of social injustice (an issue typical of problems experienced by war veterans worldwide and specifically in present-day Ukraine).

At the same time, as Tedeschi and Calhoun noted [Tedeschi, Calhoun, 2004], experiencing traumatic stress does not necessarily have to translate into political intolerance, given that individuals may also rebound through personal reassessment and post-traumatic growth.

One aspect that previous research studies have not assessed systematically is the role of socialisation in processing and/or transmitting war exposure effects.

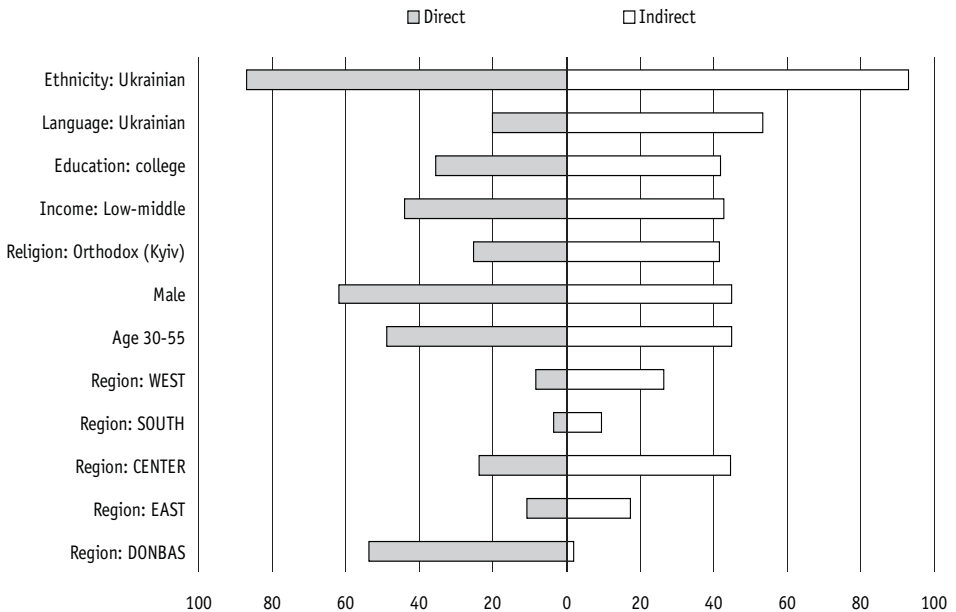
Significant literary sources — counting, for instance, seminal studies by Putnam on social capital [Putnam, 2000] and Pettigrew and Tropp’s definitive meta-analysis of peer-reviewed journal publications on the social contact theory [Pettigrew, Tropp, 2006] — indicate that experiencing the war through conversations (and, therefore, contact with other people) is likely to modify the substantive effect of war stories. In particular, it is possible that given the level of interest in war-related violence, the ensuing social contact would be conducive to building social capital, which in its own right stands to engender more benign, inclusive and tolerant views.

Simultaneously considering those literary sources would corroborate the initial empirical findings showing that the biggest dividing line with respect to support for democracy would be between those with direct vs. socialised war exposure. One may hypothesise that among the former, support for democracy is likely to be weaker than on average, but among the latter it may not necessarily be weaker or stronger.

Confounding Correlates

While binary correlations are important to consider, they are insufficient as a test of hypotheses because they do not enable one to control for simultaneous effects of other variables that may potentially explain the same relationships (and for that reason they are not reported here). Specifically concerning war exposure in the context of Ukraine, this study examines the effect of several potential correlates on support for democracy. Cross tabulations of typically significant socio-demographic control variables revealed both significant similarities and differences between the direct and indirect war exposure groups (see Figure 2).

Respondents Characteristics by War Exposure Type
(% within each category)

The two groups are for the most part similar when it comes to ethnic self-identification (both are over 80 percent Ukrainian), education (close to or slightly above 40 percent in both groups have college experience), income (just over 40 percent in each group fall into the mid-low category) and age (about 45–50 percent of both groups are in the mid-range 30–55-year-old cohort). But they differ markedly in the region of residence, language use, religious affiliation with the Orthodox Christian Church under the Kyiv Patriarchate, and, to a lesser extent, gender (most of those who had direct exposure are predictably males). The latter are important factors to consider and the data particularly suggest they need to be held constant (controlled) when the impact of different types of war exposure is analysed.

In addition, our theoretical consideration spelled out in the round-table discussion means two more factors need to be controlled — assessment of the role of Russian intervention in the Donbas war and reliance on the Russian media as a news source. The next point is the explanation of how each of the key variables is measured with the available survey data and how their relationships are analysed to account for the impact of confounding factors.

The Data, the Variables and Methods of Analysis

The data came from the nationwide public opinion survey of 1,802 respondents conducted in July 2016 by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine among adult residents of Ukraine using multistage probability sampling and a combination of face-to-face interview with filling out the questionnaire in writing. As a part of this study — based on the standard set of social attitudes monitoring questions asked annually or biannually and consistent with the European Social Survey (e. g.: [Golovakha, Gorbachyk, 2014] — a block of questions was added assessing the respondents' war exposure, social contact on war-related issues and the Russian media use.

The Dependent Variable: Support for Democracy. Seven survey items were used as indicators of support or opposition regarding democratic values and institutions. The first three were based on how important to themselves personally on a five-point scale from “1” (completely unimportant) to “5” (very important) respondents found the following: (1) “democratic development of our country;” (2) “opportunity to express political and other opinion without worrying about personal freedom;” and (3) “possibility of criticism and democratic checks on government policy decisions.” The fourth controlled for authoritarian preferences with a binary variable based on whether respondents agreed or disagreed with the statement: “A few strong leaders can do more for this country than all the laws and deliberations.”

The remaining three dummy variables probed the geopolitical dimension of democratic orientation and were based on whether respondents viewed positively or negatively the ideas of Ukraine's joining a union with authoritarian Russia and Belarus, the fundamentally democratic European Union or the predominantly democratic transatlantic military alliance (NATO). The inclusion of these measures also allows us to examine whether domestic political and geopolitical orientations relate to war exposure in the same way.

The Principal Explanatory Variables: War Exposure and Networking.

Based on theoretical considerations and examination of correlation matrices, survey questions were recoded to obtain war exposure measures. Direct war exposure was measured as a binary variable distinguishing between those who reported spending any amount of time as a participant in war fighting, as an assistant to the combatants or as a witness of military action (84 out of 1,718 respondents who answered the question in the affirmative were coded as “1”, the rest as “0”).

Two measures of indirect war exposure were computed to better comply with the requirements of different statistical models used in the analysis. The first one is an additive scale from 0 to 8 based on two questions with four sub-items each — the first asking if one’s (1) close relatives; (2) other family members; (3) friends, neighbours or co-workers; (4) or other acquaintances were among the combatants in any part of Ukraine, and the second asking if each of the same four categories of people were among the combatant assistants. The second variable was calculated as a binary, simply distinguishing between respondents who reported any form of indirect exposure to war and respondents who reported none. In addition, a dummy variable was included as a proxy for social contact effects distinguishing between respondents who discussed the war with other people and respondents who did not.

Control Variables. To account for the impact of war perceptions, two binary variables were used. The first one which measured characterisation of the war as a predominantly external vs. internal was based on the question: “Against whom do you believe the Ukrainian forces (the army, the National Guard, the police, the State Security Service and others) fight for the most part in Donbas? (Please select one option from the list.)” Respondents who picked the options “against local rebels financed, armed and guided from Russia,” “against the Russian mercenaries (local or foreign fighting for money) who are supported by Russia” or “against the regular Russian armed forces” were coded as “1” and the rest as “0.”¹ The second measure identified respondents (coded as “1”, the rest as “0”) who marked Russia as the “location of information sources, from which I get the news.”

Socio-demographic characteristics were controlled with variables identifying respondents as male or female, employed or unemployed, using the Ukrainian or the Russian language to complete the survey questionnaire, residing in a city or in a rural area, identifying oneself as an ethnic Ukrainian or Russian, belonging to the Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate and considering oneself to be a winner or a loser from “the events of 2014” (notably including the Euromaidan Revolution, the Crimea annexation and the start of war in Donbas). Also, education level (primary, secondary or higher) and age (based on six cohorts) were controlled.

Methods of Analysis. Two types of regression analysis were used to empirically estimate the impact of each of the explanatory and control variables on the dependent variables according to convention. For the continuous (scale) dependent variables (importance of democracy, freedom of expression and checks on government decisions) the ordinary least squares (OLS) method was used. For the binary (dummy) dependent variables (all the rest) logistic regression analysis was

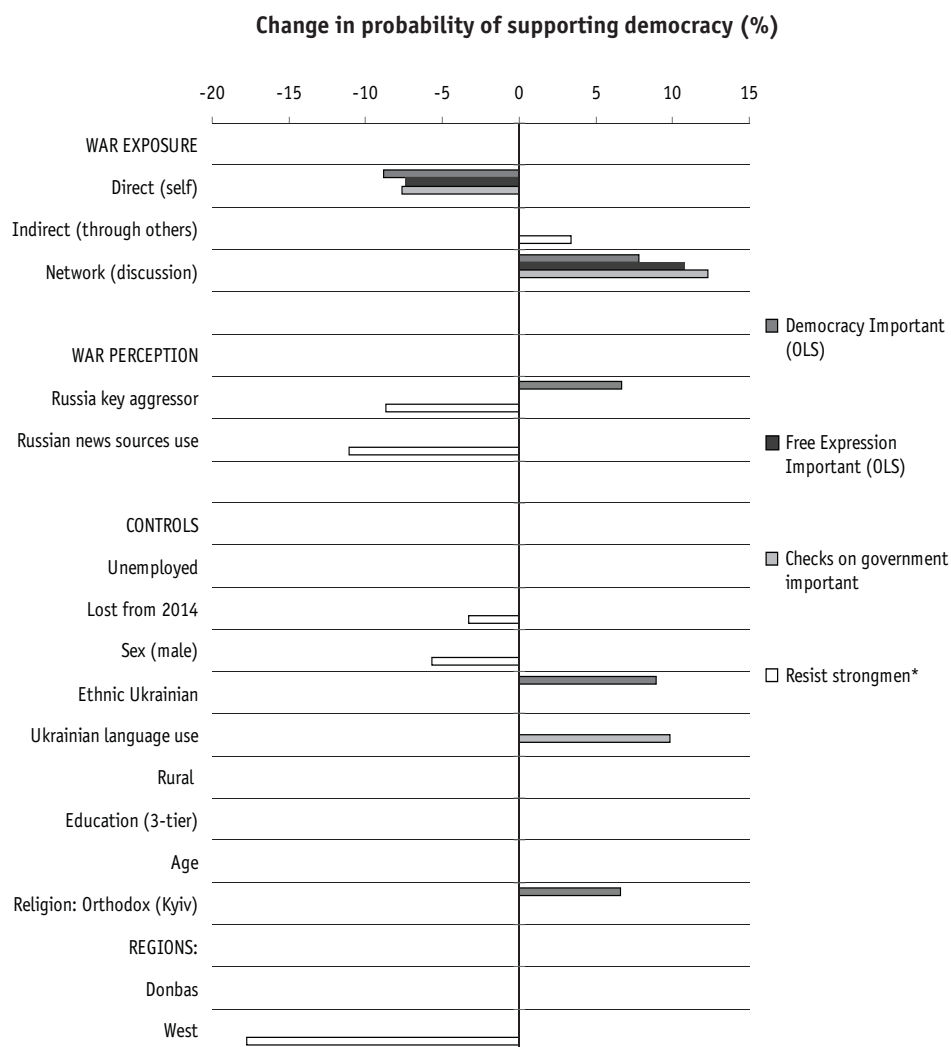
---

¹ The user-missing values (“don’t know” and refusals to answer) were retained in the newly computed variables.

used. The author used the first differences procedure — estimates of the effects of a one-unit change in the explanatory variable on the probability of change in the outcome variable — to empirically assess how war exposure relates to support for democracy. These differences were estimated only for variables found to be statistically significant (non-randomly related) at a 95 percent confidence level by standard measures of significance for both types of regression models.

Key Findings

The biggest findings from the regression analysis — which held also after numerous robustness checks with different specifications of the dependent and independent variables — is that direct and indirect (networked or socialisation-based) war exposure have diametrically opposite and for the most part significant effects on domestic political system orientation, but the same effects on geopolitical orientations.

Looking first at the domestic policy preferences, as shown in Figure 3, we see that direct war exposure decreased the probability of a respondent's believing democracy as a model of development, freedom of expression and checks on government to be important by about 7–9 percent, all other variables being equal. We find no significant relationship between direct war exposure and support for the rule of strong leaders above laws and institutions. Instead, we find that discussing the war with other people non-randomly increased support for democracy, freedom of expression and checks on government to about the same degree, while indirect war exposure also increased the likelihood of one's opposition to a strongman's rule (or authoritarianism).¹

With the exception of the perceived nature of the war, no control variable was significantly related to more than one of the outcome variables. Importantly, war exposure measures were statistically significant correlates of political orientation even when one or several of the control variables also mattered. For example, support for democracy as a development path for Ukraine was significantly stronger among respondents who saw Russia as the principal enemy in the Donbas war and who identified themselves as ethnic Ukrainians and members of the Orthodox Church of Kyiv Patriarchate. Those factors were important, as well as direct and indirect exposure, albeit pointing in different directions. Perhaps most impressively, indirect war exposure was positively associated with opposition to authoritarianism while all the significant control variables were associated with support for it. One alarming finding in this regard is that support for strong leaders as opposed to laws and rules was particularly strong in Ukraine's West, where we also find the strongest popular support for Ukraine's joining the EU, which needs distinctly the rejection of authoritarianism. This paradox may partially relate to the finding that perception of Russia as the principal enemy is connected significantly with support for democracy in general, but at the same time with support for strong rulers. This could well reflect the perception that defeating a militarily superior adversary requires authoritarian mobilisation. However, since democracy is what is defended against such an adversary, its general idea (but not specific freedoms) also relate positively to the sense of external threat.

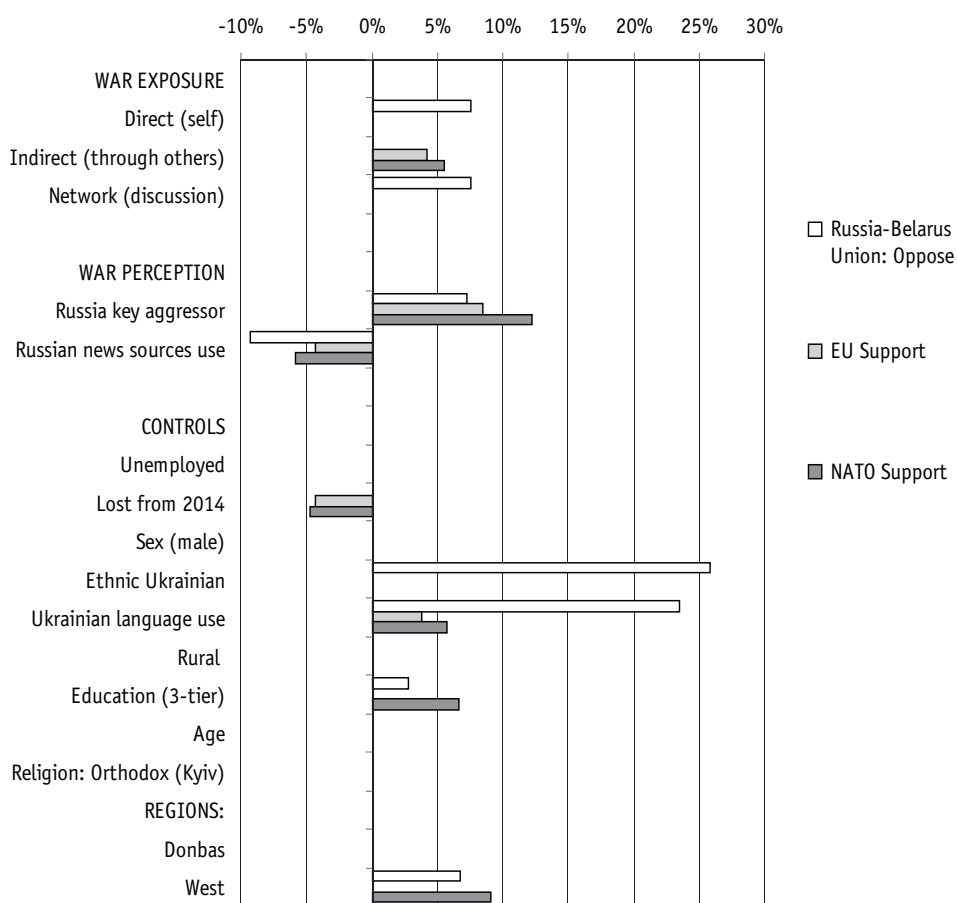
Now turning to geopolitical orientations, Figure 4 shows that any kind of war exposure has similar effects when those effects are statistically significant. One small distinction that may be worth a more detailed examination is that support for joining the EU and NATO is significantly related to indirect war exposure while opposition to joining the Russia-Belarus union is not. However, the former is not significantly related to direct war exposure, but the latter is. Here we also see that characterisation of the Donbas war as external (through identifying Russia as the key adversary) translates into both support for the NATO and EU membership and opposition to the Russia-Belarus union membership. The results also indicate that the influence of the Russia-based media outlets is signifi-

---

¹ As a basis for assessing the impact of change in the independent variable on probability of change in the dependent variable in Figure 3, standardised regression coefficients were used for OLS analysis and 1/10 of Exponent B were used for logit. The correspondence between those indicators is not straightforward and should not be interpreted as a direct correspondence, but rather as an approximate illustration of effects for easier comparison. Regression tables and command syntax for the tests are available from the author upon request.

cant and pulls in the opposite direction. Language use comes through as a consistent marker of geopolitical orientations. One potentially alarming result to watch in the future is that association of the sense of personal loss from 2014 events translates into a greater likelihood of opposition to Ukraine's joining the EU and NATO – which means that if the negative retrospective evaluation of the Euromaidan revolution spreads, popular support for Ukraine's European orientation is likely to diminish. On the other hand, taking into account the logically obvious nature of this relationship, it may be surprising that the analysis did not reveal even strong effects of the 2014 retrospective on future geopolitical orientations, given massive economic hardships experienced by most Ukrainians, as well as war-related traumas.

Probability of Western geopolitical orientation (1/10 logit odds ratio)

Conclusions

From the standpoint of theory development, the most valuable finding here is that the distinction between direct and indirect war exposure matters and could potentially explain the controversies in the existing literature on how war

may shape political orientations. In addition to the starkly contrasting findings showing how direct exposure relates to democratic preferences negatively, but indirect exposure relates to them positively, it is also important to remember that in regression models the impact of each independent variable on the outcome variable is estimated while the effect of all other variables is held constant. This means that by including both direct and indirect exposure measures in the same models, we have effectively tested not only how other factors may impact or compound war exposure effects, but whether direct and indirect effects still hold while each is controlled. Therefore, since both direct and indirect effects on democracy orientations turned out to be significant in the same models, it is a further indication of their robustness and independence of each other. It means that they have different micro-foundations, or perceptual and behavioural drivers. This could be explained with reference to the literature on post-traumatic stress, intolerance and injustice, on the one hand, and to the works on social capital and social contact, on the other hand. But the explanations may also lie elsewhere. Identifying and pinpointing them could be a rewarding and illuminating line of further research, to which the current study opens the gate.

From the standpoint of practical sociopolitical implications, the findings indicate that the continuation and broadening of military conflict may undermine public support for precisely those political values that are coterminous with membership in the international institutions where Ukraine's public and leaders by and large see their future. The results show that the development of these contradictory trends is of particular concern in Ukraine's western regions. By extension also, the findings suggest, among other things, that developing more public socialisation opportunities for the Donbas war veterans — and particularly for those who were not involved in the war themselves but had significant indirect exposure — is an important mission if the negative impacts of war exposure are to be mitigated and overcome.

References

Bakke K.M. Reconciliation in Conflict-Affected Societies: Multilevel Modeling of Individual and Contextual Factors in the North Caucasus of Russia / Kristin M. Bakke, John O'Loughlin, Michael D. Ward // *Annals of the Association of American Geographers*. — 2009. — Volume 99, Issue 5. — P. 1012–1021.

Blattman C. From Violence to Voting: War and Political Participation in Uganda / Christopher Blattman // *American Political Science Review*. — 2009. — Volume 103, Issue 2. — P. 231–247.

Collier P. Breaking the Conflict Trap. Civil War and Development Policy. A World Bank Policy Research Report / Paul Collier, V. L. Elliott, Hevard Hegre, Anke Hoeffler, Marta Reynal-Querol, Nicholas Sambanis. — Washington, DC: World Bank and Oxford University Press, 2003.

Collier P. The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It / Paul Collier. — Oxford University Press, 2007.

Davis C.G. Loss and Meaning. How Do People Make Sense of Loss? / Christopher G. Davis, Susan Nolen-Hoeksema. — *American Behavioral Scientist*. — January 2001. — Volume 44, Issue 5. — P. 726–741.

Dembitskiy S. Sotsial'nyie faktory psikhologicheskogo distressa: na primere respondentov prozhivavshikh v zone boevykh deistvii (Social Factors of Psychological Distress: The Case of Respondents Who Lived in the Combat Zone) / Sergey Dembitskii. [Electronic resource]. — Access mode : http://soc-research.info/blog/index_files/scl-tbd.html.

Duckitt J. The Impact of Social Threat on Worldview and Ideological Attitudes / John Duckitt, Kirstin Fisher // *Political Psychology*. — March 2003. — Volume 24, Issue 1. — P. 199–222.

Dyrstad K. Does Civil War Breed Authoritarian Values? An Empirical Study of Bosnia-Herzegovina, Kosovo and Croatia / Karin Dyrstad // *Democratisation*. — 2013. — Volume 20, Issue 7. — P. 1219–1242.

Golovakha Ye. Tendentsii sotsial'nykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezul'tatamy Yevropeis'koho sotsial'noho doslidzhennia 2005–2007–2009–2011–2013 (Trends of Social Changes in Ukraine and Europe: Outcomes of the European Social Survey 2005–2007–2009–2011–2013) / Yevhen Golovakha, Andrii Gorbachyk. — Kyiv : Institute of Sociology of the National Academy of Science of Ukraine ; International Renaissance Foundation (IRF), 2014.

Hutchison M.L. Tolerating Threat? The Independent Effects of Civil Conflict on Domestic Political Tolerance / Marc L. Hutchison // *Journal of Conflict Resolution*. — 2014. — Volume 58, Issue 5. — P. 797–825.

Karam E. Psychosocial Consequences of War Among Civilian Populations // Elie Karam, Michela Bou Ghosn // *Current Opinion in Psychiatry*. — July 2003. — Volume 16, Issue 4. — P. 413–419.

Lyall J. Explaining Support for Combatants During Wartime: A Survey Experiment in Afghanistan / Jason Lyall, Graeme Blair, Kosuke Imai // *American Political Science Review*. — November 2013. — Volume 107, No. 4. — P. 679–705.

Mearsheimer J.J. *The Tragedy of Great Power Politics* / John J. Mearsheimer. — New York : Norton, 2001.

Mercer J. *Reputation and International Politics* / Jonathan Mercer. — Ithaca ; London : Cornell University Press, 2010.

Mutz D.C. *Population-Based Survey Experiments* / Diana C. Mutz. — Princeton University Press, 2011.

Pettigrew T.F. A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory / Thomas F. Pettigrew, Linda R. Tropp // *Journal of Personality and Social Psychology*. — May 2006. — Volume 90, No. 5. — P. 751–783.

Putnam R.D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* / Robert D. Putnam. — New York ; London ; Toronto ; Sydney : Simon & Schuster, 2000.

Tajfel H. *The Social Identity Theory of Intergroup Behavior* // Henri Tajfel, John C. Turner // *Psychology of Intergroup Relations* / Ed. by Stephen Worchel and William G. Austin. — Chicago : Nelson-Hall, 1986. — P. 7–24.

Tedeschi R.G. *The Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence* / Richard G. Tedeschi, Lawrence G. Calhoun // *Psychological Inquiry*. — 2004. — Volume 15, No. 1. — P. 1–18.

ІРИНА БЕКЕШКІНА, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Війна і мир: цілинне поле для соціологів

На жаль, війни супроводжували всю історію людства. Природно, що у світовій літературі існує чимало творів, присвячених осмисленню війни, її впливу на людину і суспільство. Найвиразніше суть цієї тематики уявлена у назві роману Льва Толстого “Война и мир”, як це виглядає в сучасній російській мові, де слово “мир” має дві конотації — це і протилежність війні, і людський світ, суспільство. Війна — це час жорстоких випробувань; це смерті та важкі втрати і водночас це час найвищих злетів людського духу, самопожертви і героїзму. Війна змінює людей, а отже, і суспільство. Художня література зображає ці процеси через особистісне сприйняття миття, де місце доказовості посідає його обізнаність і щирість. Зрозуміло, що суб’єктивний погляд на війну означає можливість різноманітності інтерпретацій.

Проблеми війни і миру, природно, є наскрізною темою історичних досліджень, переважно щодо встановлення об’єктивного фактажу подій. А глобальне осмислення подій війни — це царина філософського погляду, який, звісно, залежить від загальних принципів певної філософської системи.

Очевидно, що доказово-переконливими мають стати дослідження проблем війни та їхніх наслідків для суспільства із застосуванням емпіричних методів соціологічної науки. Також зрозуміло, що такі дослідження мають зовсім нетривалу історію. По-перше, інтенсивний розвиток масових опитувань громадської думки припадає на другу половину ХХ століття, коли принаймні в Європі настав тривалий мирний час. По-друге, країни, де не вщухають військові дії (чи то громадянська війна, чи то агресія іншої держави), часто виявляються недоступними для проведення зазначених досліджень. До того ж у цих країнах часто відсутня розвинена соціологічна наука, а іноземні вчені, звісно, проводити там власні дослідження не можуть.

Україна є країною, де проблематика війни та її впливу на суспільство може і має бути в центрі досліджень соціологів. Війна на Донбасі триває вже три роки. Близько 10 000 вбитих і 23 000 поранених, і щодня ця чисельність зростає. Кілька мільйонів жителів Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей були змушені залишити свої домівки. Страшного удару зазнала економіка, як наслідок — різке падіння рівня життя. Усе це не могло не спричинити істотні зміни у суспільстві, які й покликані вивчати соціологи.

Найбільш очевидне, що було передусім зафіксовано вже у перший рік анексії Криму та розгортання воєнних дій на Донбасі, — це радикальна зміна зовнішньополітичних орієнтацій. Раніше, впродовж майже всіх років існування незалежної України опитування фіксували поділ громадської думки населення майже навпіл між орієнтаціями на інтеграцію з ЄС та з Росією та країнами СНД (останніми роками все ж із деякою перевагою на користь ЄС). Внаслідок анексії Криму та участі Росії у збройному конфлікті на Донбасі східний вектор орієнтацій фактично рухнув і вже не є рівноправним із західним.

Проте найбільші зміни сталися у ставленні населення до НАТО. У роки перед Майданом підтримка членства України в НАТО стабільно сягала 14–16%. І навіть за “помаранчевої” влади, яка додержувалася курсу на зближення з НАТО та реалізувала певні пронатівські інформаційно-агітаційні програми, максимальна підтримка НАТО у 2008 році становила 18%. Українці вважали, що оптимальним засобом досягнення безпеки буде дотримання Україною позаблокового статусу.

Анексія Криму та військова агресія Росії ясно показали, що Україна не зможе гарантувати свою безпеку без сильних військових союзників. І підтримка перспективи вступу України до НАТО різко зростає: лише 14,5% у 2013 році та 38% у травні 2014 року (при 47% проти), а вже з 2015 року підтримка членства в НАТО стабільно становить більшість. Така радикальна зміна зовнішньополітичних орієнтацій одночасно пов'язана з війною та агресією Росії.

Ці зміни очевидні. Проте ясно, що тектонічні зрушення у суспільстві, пов'язані з війною, обов'язково матимуть також інші впливи на суспільну свідомість. Представлене наукове дослідження Михайла Алексеєва, зроблене на даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ, може слугувати прикладом такого новаторського підходу. Автор доказово й аргументовано показав, яким чином долученість до війни різних груп населення впливає на політичні орієнтації, зокрема на підтримку демократії.

Поза сумнівом, необхідно провести аналогічне дослідження і щодо таких нагальних проблем, як вплив війни на радикалізм, схильність до протестів, політичний вибір.

Проте не лише для внутрішньої політики важливі соціологічні дослідження, пов'язані з війною на Донбасі. Громадська думка населення України може і має стати одним із ключових аргументів і для міжнародної спільноти.

Останнім часом деякі політики та експерти, особливо європейські, втрачаючи терпіння, пропонують покінчити з війною на Донбасі якомога швидше й у найпростіший спосіб: якщо неможливо вплинути на Росію, отже, на поступки повинна йти Україна.

Можна наводити чимало аргументів проти такої позиції — і з точки зору міжнародного права, і з позицій геополітичної доцільності, і багатьох інших аргументів, чому такий підхід є неправомірним, несправедливим, а головне, насправді не розв'язує проблему.

А є ще й соціологічний аргумент — громадська думка з усього комплексу питань конфлікту на Донбасі.

Так, люди прагнуть миру. Вони вважають це завданням № 1. Але коли соціологи запитують, чи згодні громадяни на досягнення миру за будь-яку ціну, виявляється, що ні.

В опитуванні, проведеному у грудні 2016 року¹, ми вивчали ставлення громадян України до різних варіантів компромісів (за російською версією тлумачення Мінських угод). Тож виявилось, що майже всі вони не є прийнятними для більшості громадян (див. табл.).

Тому, аналізуючи ситуацію на Донбасі і розробляючи пропозиції щодо досягнення миру, слід обов'язково враховувати чинник українського суспільства, яке в Україні є сильним суб'єктом, чия позиція важить не менше, ніж позиція влади. Понад те, влада не може ухвалювати рішення, які суперечать позиції абсолютної більшості громадян.

Очевидно, що соціологи мають стати активними учасниками в питаннях розв'язання військових конфліктів, презентуючи об'єктивні результати дослідження громадської думки.

---

¹ Дослідження проведено соціологічною службою Центру ім. О.Разумкова спільно з Фондом “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва з 16 по 20 грудня 2016 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Таблиця

Які компроміси Ви вважаєте прийнятними для припинення війни на Донбасі?

Можливий компроміс	Прийнятно	Не прийнятно	Важко відповісти
Надання і закріплення у Конституції “особливого статусу” окремих територій Донецької та Луганської областей	24,3	55,2	20,5
Ухвалення закону про нейтральний та позаблоковий статус України	29,9	44,8	25,3
Внесення змін до Конституції щодо надання російській мові статусу державної мови	23,8	56,0	20,1
Повна амністія для всіх учасників бойових дій проти українських військ	12,1	68,2	19,7
Проведення місцевих виборів на умовах, яких вимагають бойовики	9,6	71,0	19,4
Формування місцевої поліції, судів та прокуратури в ОРДЛО суто з місцевих представників	13,0	59,4	27,6
Згода на особливі політичні та економічні відносини тимчасово невідконтрольних територій з Росією	13,4	59,9	26,7

ОЛЕНА ЗЛОБІНА, доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Групові ідентичності в контексті війни на Донбасі

На мою думку, самі по собі результати дослідження М.Алексеева не виглядають парадоксальними, якщо спробувати розглянути їх у площині нових групових ідентичностей. Виокремлена група безпосередніх учасників подій має відчуття своєї безпосередньої причетності до війни. І на відміну від “комплексу жертви”, який акцентували б у цій ситуації психологи, в межах соціологічного підходу увагу насамперед привертає специфіка переживання учасниками подій свого нового “ми”. Виникає питання, хто ж для цих людей утворює групу “вони”. Якщо звернутися до даних того самого дослідження, можна побачити, що група чітко вирізняється не лише своїм ставленням до демократії. Наведу лише один приклад. Відповідаючи на запитання про те, що об’єднує сьогодні людей в українському суспільстві, представники групи, яку надалі умовно будемо позначати як “потерпілі”, в усіх позиціях, крім однієї, не відрізняються від решти опитаних. І, на перший погляд, ця відмінність виглядає досить дивно, хоча є статистично значимою. Йдеться про втрату відчуття “нормальності” життя. Здавалося б у групи “потерпілих” це відчуття мало б бути особливо загостреним. Проте в цій групі його назвали єдиним чинником лише 8%, а серед решти опитаних цю позицію обрали 25%. І спричинило такий результат саме те, що “потерпілі” не сприймають тих, хто не перебував у зоні бойових дій, як людей, які в принципі можуть претендувати на розуміння “втрати нормальності”.

Це відчуття повною мірою належить лише їм, тому ніяк не може виступати чинником об'єднання усіх людей в сучасному українському суспільстві.

Це нове “ми” потребує додаткового дослідження якісними методами. Лише так можна буде з'ясувати, які чинники визначають специфіку ставлення до демократії представників цієї групи. Водночас сам факт утворення нових соціальних груп за ознакою “потерпелості” є доволі важливим для розуміння ситуації у країні. На цьому підґрунті сформувалося принаймні дві нові групи ідентифікації — ті, хто пережив досвід безпосереднього зіткнення з бойовими діями, живуть не лише по цей, але й по той бік лінії розмежування. І хоча соціологи переважно не працюють на непідконтрольних територіях, деякі результати все ж таки періодично надають дослідники проблем громадськості. Приблизно на початку червня 2016 року українським офісом IFAK Institut на замовлення аналітичного центру “Фабрика думки “Донбас”” було проведено соціологічне дослідження, присвячене вивченню особливостей свідомості та ідентичності мешканців підконтрольної та непідконтрольної Україні територій Донецької області¹. Одним із важливих аргументів на користь впливовості нових ідентифікацій є насамперед сама маніфестація жителями непідконтрольних територій своєї нової ідентичності — “громадянин ДНР”. Так себе ідентифікували 18% опитаних на непідконтрольних територіях. Сам факт такої належності й тут надає респондентам статусу “особливості”. При цьому попри те, що економічна ситуація та матеріальні умови життя в Україні оцінюються тими, хто проживає на непідконтрольних територіях, як більш сприятливі, порівняно з тими, які склалися в ДНР, в оцінці ситуації з демократією, картина протилежна. Більшість із тих, хто проживає в ДНР, вважають, що рівень дотримання прав і свобод населення та свободи слова в їхній республіці вищий, ніж в Україні. Зауважмо, що ці люди з високою ймовірністю є такими самими безпосередніми учасниками бойових дій, як і ті, хто пережив цю ситуацію і залишився на території, підконтрольній Україні. Отже, різні ідентичності породжують і різні оцінки ситуації. Якщо подивитися на характер емоційних почуттів жителів підконтрольних та непідконтрольних Україні районів Донецької області, виявляється, що палітра негативних почуттів значно яскравіше представлена саме серед тих, хто залишився на контрольованих територіях. У цій групі 37% відзначили, що переживають почуття розчарування, 30% — що відчувають злість та гнів. Натомість серед опитаних на території ДНР на переживання розчарування та злості, гніву вказали відповідно лише 11% та 6%.

Ми не заторкуватимемо зараз проблему специфіки збирання польових даних за умов, коли навколо “люди зі зброєю”, зазначмо лише, що ці умови діяли з обох боків лінії протистояння. На нашу думку, значно важливішим у розумінні такої відмінності у відповідях є якраз те, хто відіграє для представників зазначених груп роль “інших”. Якщо для групи потерпілих на підконтрольних територіях “вони” — це ті, кого бойові дії не заторкнули безпосередньо, зрозумілою стає їхня позиція “розчарованих” та “незадоволених”. “Ми” тих, хто залишився на непідконтрольних територіях, не має кому виставляти претензії в межах територіальної спільноти. “Вони” — це всі ті, хто перебуває по той бік протистояння, “ми” згуртовані у протидії їм, і навіть якщо у нас є певні матеріальні труднощі, “ми” відчуваємо силу своєї єдності й пов'язуємо її з пануванням демократії та свободи слова. Знову-таки, робити при цьому якісь висновки щодо реального ставлення представників цієї спільноти до демократії можна лише на основі спеціальних якісних досліджень.

Усі наведені міркування не заперечують результатів, наведених в аналізі професора Алексеєва, а радше мають на меті привернути увагу до проблеми нових іден-

¹ Результати подано на сайті: <http://www.ifak.com.ua/ru/news/>

тичностей, що виникли внаслідок військового конфлікту і значною мірою визначають усі преференції та оцінки їх носіїв.

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Травма війни: контекстуальність “українського кейсу”

Західні дослідники визнають всю складність травми, заподіюваної людині участю у воєнних діях. Все починається з відчуття себе частиною іншого світу, де панують збудження і небезпека і все залежить від чоловіків зі зброєю в руках. У тих, хто мав безпосередній досвід як бойових дій, так і їхніх наслідків, виникає почуття, яке пізніше перетворює війну у свого роду наркотик. Виникає бажання відчутти себе назавжди вільним від банальностей цивільного нормального життя. Окремий випадок для тих, хто вбивав на війні, — відбувається зміна психологічних установок, виникає необхідність знайти сенс у своїх діях. Якщо відчуття провини, біль від втрати бойових товаришів не дозволяють солдатів поділитися з близькими людьми найважливішим, що відбулося з ним під час війни, він починає відчувати себе чужим у суспільстві, заради якого воював. Наслідки цього відчуження можуть призвести до девіантної поведінки (алкоголізм, наркотики тощо), і це лише дедалі більше віддаляє таких людей від решти суспільства і перетворює на маргіналів¹. У випадку нашої країни наведені симптоми травми накладаються на специфіку українського контексту, який варто враховувати під час проведення насамперед якісних досліджень (фокус-групових дискусій, глибоких інтерв'ю) з тими, хто безпосередньо стикався із жахіттями воєнних дій.

Контекстуальність “українського кейсу” варто враховувати у кількох вимірах. Насамперед варто говорити про особливий теперішній стан всього українського суспільства, а саме стан “emergency”, що створює перешкоду для звичних соціетальних практик, зумовлює зростання невизначеності, зміщує увагу на забезпечення суспільної безпеки. Культура “emergency”, як зауважує Н.Костенко, безперечно, транслюється на спосіб життя людей, їхні інтуїції, наміри та дії, присутня як в індивідуальному сприйнятті, так і в колективному досвіді — інституціональному, груповому, публічному, повсякденному². Має місце загальна радикалізація повсякденного життя, і зброя вже не тільки стає необхідним атрибутом у військових діях на Донбасі, а й нерідко виступає аргументом у розв'язанні цивільних конфліктів.

Важливим методологічним аспектом є також композиція учасників для фокус-групових дискусій, враховуючи такий різний їхній безпосередній досвід перебування в зоні бойового зіткнення. Поміж усіх категорій таких інформантів (військові, лікарі, волонтери, цивільне населення) я хотів би виокремити важливість військових та волонтерів. Важливість саме цих учасників якісних досліджень викликана трьома обставинами: особливістю якісного складу українських військових, особливим статусом воєнних дій на Донбасі та безпорадністю державного забезпечення потреб української армії, особливо в перший період.

---

¹ Сайтс К. Синдром войны: О чём говорят солдаты / Кевин Сайтс. Пер. с англ. — М.: Альпина нон-фикшн, 2013.

² Костенко Н. У стані “emergency”: культурні ефекти / Н.Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 4. — С. 105–106.

Особливість якісного складу українських військових полягає в тому, що серед них є люди з принципово різним рівнем військової підготовки. На тлі катастрофічного дефіциту кадрових військових у перші місяці бойових дій вирішальне значення мали сформовані добровольчі батальйони. Значну частину цих формувань становили ті, хто пройшов Євромайдан. Під впливом марності своїх зусиль бодай щось змінити мирними методами ці люди набули досвіду силової боротьби з правоохоронними державними структурами. А пережитий ними масовий розстріл учасників Євромайдану підвів до думки, що досягти вступу до Європейського Союзу можна лише силовими методами тоді, коли влада є непоступливою. Як тут не пригадати нарікання активістів і взагалі демократично налаштованих людей, що за умов європейської демократії В.Янукович мав би скласти повноваження після побиття студентів і багатотисячної акції протесту у Києві.

Незважаючи на масштабність людських втрат і використання практично всього арсеналу озброєнь, за винятком бойової авіації, бойові дії мають офіційну назву “антитерористична операція” (АТО). Хоча фактично ми стикаємося з новим різновидом війни — з “гібридною війною”, що поєднує бойові дії та гіперактивне медійне супроводження з єдиною метою спростувати участь Росії та покласти всю провину на український істеблшмент. Під впливом як зовнішніх обставин, так і безперспективності прямого масштабного протистояння російській армії, українська сторона пішла на підписання Мінських угод. Як виявилось згодом, зазначені угоди аж ніяк не обмежили активність бойових дій і не забезпечили припинення вогню. Фактично припинення вогню дотримуються лише українські військові, тоді як терористичні угруповання за підтримки кадрових російських військових продовжують обстріли.

Як свідчать численні телевізійні репортажі військових кореспондентів безпосередньо з лінії фронту, серед українських військових достатньо поширений негативний досвід “примусового безсилля”: необхідність дотримання в односторонньому порядку Мінських угод не дозволяє адекватно відповідати на обстріли з важкого озброєння. Негативний відбиток накладає й неефективне оперативне командування під час оточення в Іловайському котлі та відступу з Дебальцевого, що призвело до значних людських втрат серед військовослужбовців. Маємо емоційно негативний та травматичний досвід прощання з полеглими на війні товаришами — фактично щоденно відбуваються похорони по всій країні. Окремий кейс становлять прощання на Майдані незалежності у Києві — нагадування про біль втрат і, відповідно, додаткове загострення питання: чому нічого принципово не змінюється на фронті?

Окремий фрагмент для проведення якісних досліджень за участю військових становить проблема їхньої ресоціалізації після повернення до цивільного життя. Важливість цього фрагмента полягає в тому, що у демобілізованих загострене відчуття соціальної справедливості, підсилене втратою толерантності й досвідом застосування сили в умовах воєнних дій. За даними Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, статус учасника АТО отримали 280 тис. осіб, більшість з яких потребують адекватної підвищеної уваги з боку урядових інституцій, так і всього українського суспільства.

І тут варто назвати соціально-економічні наслідки ведення “гібридної війни”: її економічний тягар для бюджету країни¹ і, відповідно, скорочення витрат на соціальну сферу, включно з недостатнім фінансуванням програм з реабілітації та працевлаштування тих, хто повернувся з фронту. Проблема жорсткої нестачі бюджетних

---

¹ За словами Президента України П.Порошенка, кожен день війни на Донбасі коштує близько 5 млн доларів США (див.: http://dt.ua/ECONOMICS/prezident-ozvuchiv-vartist-odnogo-dnya-viyni-u-donbasi-185971_.html).

ресурсів додатково загострює малоефективність діяльності державних інститутів, які мали б опікуватися ресоціалізацією демобілізованих.

Як окремих кейс, можна навести оголошену державою пільгу на отримання земельних ділянок для будівництва, яке на місцях доволі часто саботується місцевими чиновниками. Так, згідно з повідомленням Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру станом на жовтень 2016 року до цієї установи звернулося понад 100 тис. вояків для отримання земельних ділянок, які їм гарантує держава. Процедура виділення землі триває від двох до восьми місяців, якщо немає проблем із документами. Однак чиновники часто відмовляють військовим у наділі, який вони обрали самі. Наприклад, майже 6 тисячам вояків відмовили в отриманні земельних ділянок¹.

У підсумку серед демобілізованих поширюється і без того критично низький рівень довіри до головних державних інститутів, що створює підґрунтя для можливого зростання потреби в “наведенні порядку”, нехай навіть із застосуванням “сильної руки”.

Іншою важливою категорією для якісних досліджень мають стати волонтери, які у критичний момент перших місяців “гібридної війни” фактично взяли на себе функцію держави у забезпеченні військових амуніцією і продуктами харчування. Згодом вони також долучилися до оснащення української армії сучасними зразками стрілецької зброї. Незважаючи на артикульоване суспільне визнання, хоч як це парадоксально, волонтери стикаються з численними перешкодами у своїй діяльності на суспільне благо. Ідеться про намагання державного регулювання такої діяльності, що зазвичай обертається протилежним ефектом для самої держави, зокрема стосовно належного матеріального забезпечення Збройних Сил України. Досвід волонтерів заслуговує особливої соціологічної рефлексії, оскільки слугує прикладом громадянської самоорганізації за критичних умов воєнних дій і загрози збереженню територіальної цілісності країни. Одночасно варто зауважити, що матеріальне і військово-технічне забезпечення армії як ключового елемента гарантії національної незалежності є безпосереднім обов'язком держави. І в цьому також полягає особливість “українського кейсу” в дослідженні впливу війни на соціально-політичний розвиток.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО, доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Мовна політика і мовні практики в контексті війни

Мовний чинник і проблеми мовної політики — вже звичні теми політичних протистоянь, маніпуляцій та електоральних мобілізацій — набули особливої гостроти в контексті Євромайдану 2013–2014 років та подальшого драматичного розвитку країни в контексті війни. Саме мовна політична карта, зокрема штучно сконструйована та активно поширювана кремлівською пропагандистською машиною міфологія щодо буцімто загрози існуванню російськомовного населення, стала одним із виправдань з боку Росії її агресії щодо України, анексії Криму, інспірації та підтримки сепаратистських заколотів так званого геополітичного проекту “Новороссія”, спрямованого на відрив переважно російськомовних Півдня та Сходу від України. І

---

¹ 30 тис. учасників АТО вже отримали земельні ділянки, гарантовані державою (див.: http://24tv.ua/skilki_uchasnikiv_ato_otrimali_zemelni_dilyanki_n737497).

хоча в цілому цей проект зазнав поразки, утворення підтримуваних Росією сепаратистських анклавів ОРДЛО і подальший військовий конфлікт на Донбасі й досі знаходять своє стале ідеологічне живлення і політичну легітимацію на тлі культурних, в тому числі мовних, відмінностей в Україні.

Російська агресія проти України та виклики європейської модернізації по-різному актуалізували, а також певною мірою і пришвидшили формування української модерної громадянської нації, зокрема у таких її проявах, як російськомовний український патріотизм. Мовна політика і мовні практики є важливим аспектом цієї проблематики.

На мій погляд, адекватна мовна політика у країні потребує переосмислення зв'язку між мовою і нацією, насамперед громадянською нацією. Статус української мови як єдиної державної репрезентує бажаний проект формування нації-держави (nation-state), у якому українська мова має відігравати роль важливого символу національної єдності країни. Водночас реальна, переважно двомовна комунікаційна практика у країні доводить, що кліше, яке ототожнює мову з маркером національної ідентичності, є доволі схематичним і таким, що асоціюється переважно з есенціалістським¹ уявленням про націю. Та й сама концепція “ідентичності” є багатозначною та надто невизначеною, а відтак — і проблемною щодо її ефективного використання у реальному соціологічному аналізі², зокрема застосовно до української ситуації. В цій ситуації, наприклад, національна (як етнічна, так і громадянська) самоідентифікація людини не обов'язково пов'язана з мовою, особливо коли йдеться про повсякденні мовні практики.

Жорстка схематична прив'язка “ідентичності” до мови утворює зачароване коло та задає небезпечний репродукційний алгоритм вітчизняної політики, яка постійно експлуатує мовне питання як індикатор соціальної класифікації та групової мобілізації. Політичні маніпуляції на етнокультурних та мовних відмінностях і форсування “політики ідентичностей” здатні не лише формувати конфліктні розколи поміж різними етнокультурними групами в країні, а й підривати єдність країни. Методологічне звільнення з есенціалістської пастки “ідентичність = мова” забезпечує важливу концептуальну позицію, а також надає вагомий контраргумент проти доктрини “Русского мира”. Адже остання власне і базується на хибній тезі про те, що всі українські громадяни російського етнічного походження, а також — російськомовні українці автоматично є так званими *соотечественниками*, які буцімто потребують “захисту” з боку Росії, що на практиці означає можливість загарбання нею території іншої суверенної держави, де ці “соотечественники” проживають.

Кремлівський пропагандистський міф, активно підживлюваний у сучасній Росії історичним імперським комплексом і радянською ностальгією, навіть не передбачає перспективи української громадянської нації, яка складається з етнічних українців і громадян різних етнічних походжень, включно з росіянами. Натомість “Русский мир” як передовсім шовіністично імперська доктрина може отримувати певні стимули у комунікаційному обміні з різними етнічними націоналізмами, зокрема з українськими, чи то реальним, чи то, здебільшого, штучно сконструйованим і впроваджуваним через російські пропагандистські медіа. Адже як “Русский мир”, так і

¹ Есенціалізм (essentialism) — уявлення та концепція, згідно з якими нація та національна ідентичність мають у своїй основі незмінно-сакральні “родові” атрибути, які визначають їхню сутність (essence).

² Brubaker R., Cooper F. Beyond “identity” // Theory and Society. — 2006. — 29. — P. 1–47.

етнічний націоналізм — це два боки однієї медалі, а саме есенціалістського уявлення про націю¹.

Яким же чином мовний чинник і сама мовна ситуація в Україні, яка з огляду на регіональний розподіл характеризується фактично українсько-російською двомовністю, даються взнаки у контексті війни? Ефект цього впливу є суперечливим і пов'язаним з особливостями ситуації у мовній сфері та мовних практиках країни.

Очевидним фактом є те, що мовний чинник прямо, а також опосередковано залучений у контекст війни. Соціологічні дослідження, зокрема дослідження КМІС лютого 2015 року щодо ефективності російської пропаганди у Україні, показують, що фактор російської мови активно в ній задіяний і доволі ефективно використовується — адже саме ця пропаганда є здебільшого російськомовною. Індекс цього впливу є значно вищим (а відтак — ця пропаганда є ефективнішою) для переважно російськомовних Півдня (індекс 32) і особливо Сходу (індекс 48) країни. Для порівняння: ефективність російської пропаганди для Центру має індекс 19, а для Заходу країни — лише 12². Цю кореляцію з огляду на регіональний розподіл підтверджує вплив мовного чинника і в інших вимірах, зокрема під кутом зору мови, якою респондент відповідав на анкету: для респондентів, які відповідали російською, індекс ефективності російської пропаганди становив 38; у разі суміші української й російської мов — 27; а для респондентів, які відповідали лише українською, — 15³.

У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАНУ 2016 року чинник мови виявився також доволі впливовим у контексті сприйняття збройного конфлікту на Донбасі, зокрема ставлення респондентів до Росії як сторони цього конфлікту та у відповідях на запитання щодо готовності респондентів та людей з їхнього близького кола (рідних, друзів, знайомих) зі зброєю в руках битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України. Мовний чинник у цих кореляціях досліджувався через мову (заповнення) анкети, що асоціюється переважно з мовою повсякденного спілкування респондентів, а саме: 42,3% від усіх анкет — українською мовою і 57,7% — російською. Серед респондентів, які відповідали на запитання україномовної анкети: “З ким головним чином українські силові структури воюють на Донбасі?” до 46% респондентів погоджуються з тим, що війна йде проти російських найманців (місцевих та іноземців, які воюють за гроші), яких підтримує Росія; натомість серед респондентів, які відповідали на це запитання в російськомовній анкеті, такої думки дотримуються 30%. З тим, що війна йде проти регулярної російської армії, погоджуються до 18% респондентів україномовних анкет і майже вдвічі менше — російськомовних.

Чинник мови також корелює із мірою готовності респондентів та їхнього близького кола воювати за поновлення територіальної цілісності України (див. табл.).

Водночас вплив мовного чинника тут значно поступається кореляції з етнічною самоідентифікацією респондентів: так, 5% респондентів, що відповідали на російськомовну анкету, висловили свою особисту готовність воювати за повернення Донбасу, а серед етнічних росіян до цієї позиції приєдналися 2% (див. табл.).

---

¹ Показово, що поспішна і нерозважлива спроба скасування горезвісного мовного закону Колісниченка — Ківалова у Верховній Раді у березні 2014 року, ініційована активістами націоналістичної “Свободи”, надала додаткові пропагандистські аргументи для Росії в її політичних виправданнях анексії Криму і розв'язання військового конфлікту на Донбасі.

² КМІС. Прес-реліз “Індекс ефективності російської пропаганди”. — Лютий 2015 року. — <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>

³ Там само.

Таблиця

Готовність до збройного захисту територіальної цілісності України, 2016, %

Готові чи не готові Ви або Ваші рідні, друзі, знайомі зі зброєю в руках битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України?	Мова анкети		Етнічна самоідентифікація	
	Укр.	Рос.	Українець	Росіянин
Готовий я особисто	9,3	5,0	7,3	1,8
Готові мої рідні	6,0	2,2	4,1	1,2
Готові мої друзі	6,8	4,3	5,7	2,9
Готові мої знайомі	8,8	5,0	7,1	3,5
Одні з рідних/друзів/знайомих готові, а інші не готові	20,1	11,6	15,4	10,6
Ані я, ані мої родичі/друзі/знайомі не готові	39,1	61,8	50,0	72,4
Важко відповісти	21,1	14,9	18,5	10,6

Не менш очевидним фактом, що визначає ситуацію в мовній сфері, є те, що навіть з початком агресії Росії проти України та анексії Криму російська мова як мова повсякденного спілкування зберігає доволі стійкі позиції у мовних практиках країни, особливо на її Півдні та Сході. За даними опитування Інституту соціології 2014 року до третини респондентів погоджувалися з наданням офіційного статусу російській мові. Варто зазначити, що це дослідження вже не охоплювало респондентів із анексованого Криму й ОРДЛО. Згідно з дослідженням КМІС 2015 року, 52% респондентів погоджувалися з тим, що російська мова може мати офіційний статус у регіонах, де більшість жителів підтримує цю ідею, і лише п'ята частина респондентів погоджувалися з думкою, що російська мова має бути усунута в Україні з офіційного вжитку¹. Ці та інші дослідження мовної ситуації в країні свідчать про те, що в громадській думці країни, зокрема з огляду на її регіональні особливості, ще не сформований домінуючий публічний консенсус щодо цілісного бачення мовної політики, насамперед щодо статусу російської мови в Україні.

Отже, мовний чинник є доволі значимим аспектом в контексті війни та складної суспільно-політичної трансформації в Україні. Необхідно враховувати, що питання мови та мовної політики є доволі чутливими, суперечливими і, як доводить вітчизняний досвід, такими, що можуть бути легко використані у політично маніпулятивних цілях. Формування збалансованої та демократичної мовної політики в країні ускладнюється нині обставинами комбінованих викликів: з одного боку, європейських прагнень країни, що передбачають, поряд з іншим, політику визнання та захисту культурних і, в тому числі, мовних відмінностей, а з іншого боку, необхідності захисту країни від геополітичної агресії з боку Росії з використанням російської мови як політичного знаряддя в гібридній війні за “*Русский мир*” в Україні.

Утім, зрозуміло, що будь-які політично-адміністративні, непродумані та поквапливі кроки у мовній політиці можуть зруйнувати крихкий консенсус українського громадянського патріотизму, базований не останньою чергою на визнанні реальної практики вільного користування обома поширеними в Україні мовами —

¹ КМІС. Прес-реліз “Ставлення до статусу російської мови в Україні”. — лютий 2015 р. — <http://www.kiis.com.ua/?&cat=reports&id=517&page=1>

українською та російською (“єдина країна” — “єдина страна”). Це може генерувати гострі конфліктні ситуації та бути використано для розхитування ситуації у країні. Ефективна комунікація в контексті війни має враховувати мовні регіональні особливості країни, і російська мова також може бути транслятором для формування сенсів українського громадянського патріотизму.

КАТЕРИНА ІВАЩЕНКО-СТАДНИК, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Соціальний виклик внутрішнього переселення: гібридні контури українського “кейсу”

У контексті міркувань Михайла Алексеєва про відмінні досвіди людей, які знали впливу війни, і тих, хто цього уникав, хочу звернути увагу на питання взаємодії та взаєморозуміння між групами, які також виокремлюються за бінарною ознакою наявності та відсутності певного досвіду, а саме — між переселенцями з Донбасу і місцевим населенням регіонів, що їх приймають. У збірці Сергія Жадана “Тамплієри” (2016), анонсованій автором як вірші “про війну, яку ніхто не оголошував”, є влучний рядок-попередження: “...ви все одно не зможете бути щасливими там, де вас ніхто не чекав”. Люди, які стали вигнанцями внаслідок гібридного конфлікту, є досить новим феноменом у сучасній історії. Ким вони є, що спричинило їхній приїзд і як до них ставитися — непрості питання для місцевого населення українських регіонів, що не тільки не має досвіду вимушеного переселення, а й дотримується різних поглядів на те, що і чому відбувається на Донбасі.

Сучасна література, що аналізує феномен переміщення через військові дії, приділяє велику увагу соціальним аспектам вимушеного руху, зокрема робить наголос на їхній конфліктній сутності: “неможливість повернення легко і вільно” до своїх домівок ускладнює травму переселенців, а позбавлення звичного середовища і раптова втрата належності, статусу й ідентичності є тим, що радикально відрізняє переселенців від місцевого населення¹. Через це прибуття переміщених осіб в приймальні громади має складну міжгрупову динаміку, пов’язану з проявами стереотипів та дискримінації. Експерти стверджують, що у разі погіршення соціально-політичної ситуації та втрати безпеки може виникати нетолерантність щодо вимушених переселенців з боку місцевого населення, що здатно спричинювати подальші зіткнення. Аналіз сучасних конфліктів показує, що в разі, коли війну веде держава, особи, які проживають “в таборі противника”, навіть якщо вони не беруть участі у військових діях, сприймаються іншою стороною як “неспроможні громадяни”² або “ані друзі, ані вороги”³. Важливим зауваженням дослідників сучасних конфліктів є також те, що коли стратегічною метою цілеспрямованого насильства є знищення

---

¹ Див., зокрема: *Brettel C., Holifield J.* Migration Theory: Taking across disciplines. — New York, London: Routledge, 2015; *Rajpu S.* Displacement of the Kashmiri Pandits: Dynamics of Policies and Perspectives of Policymakers, Host Communities and the Internally Displaced Persons (IDPs). (Doctoral dissertation). George Mason University, 2012.

² *Diken B., Lausten C.B.* The culture of exception: sociology facing the camp. — New York, London: Routledge, 2005.

³ *Korostelina K., Cherkaoui M.D.* (eds.) Civilians and Modern War: Armed Conflict and the Ideology of Violence. — New York; London: Routledge, 2012.

цілісності території, міжгруповий конфлікт не може бути визначений, як такий, що спричинений суто етнічними, релігійними або іншими відмінностями. У зв'язку з цим український кейс вимушеного переміщення внаслідок гібридного конфлікту являє собою типовий, але водночас надзвичайно своєрідний і через це надскладний для аналізу випадок.

Невизнання на офіційному рівні факту зовнішньої агресії та поширене використання оманливого терміна “громадянський конфлікт” (що з легкої руки російських офіційних представників увійшов до риторики частини міжнародної спільноти, в тому числі високих представників ООН, політиків та іноземних спостерігачів), ускладнює суспільне сприйняття подій на Донбасі: відбувається своєрідний “розрив шаблону”, що утруднює аналіз конфлікту та його наслідків, одним з яких є поява переселенців з буремного сходу в українських містах. З точки зору приймального суспільства, до тих пір, поки на Донбасі проти України використовують російську зброю, роль місцевого населення в конфлікті — активна чи пасивна — сприймається як антагоністична, ворожа щодо української держави.

Хоча українське суспільство в різних регіонах дотримується неоднозначних поглядів на події на Донбасі, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології 2016 року, більшість все ж таки визначає ці події як зовнішню агресію зі значною роллю “місцевого ополчення” (15,9% опитаних) та “найманців з числа місцевих та іноземців” (36,6%), які фінансуються, озброюються та координуються Російською Федерацією, або ж за участі регулярної російської армії (17,4%). Місцеві, що втекли з зони конфлікту, сприймаються і як жертви, і як зрадники (отже, бачимо свого роду “гібридне сприйняття” продуктів “гібридного конфлікту”).

Варто наголосити, що йдеться про дійсно масштабне, раніше невідоме Україні вимушене переміщення людей із “зони конфлікту” (або “зони АТО”, “зони війни”, “окупованої території” — визначення можуть бути різними, але всі вони мають фактичне підґрунтя), — масштабне навіть на тлі інших знакових конфліктів, що нині спостерігаються у світі. За оцінками ООН у жовтні 2015 року, потенційний “пул” тих, хто постраждав через конфлікт на Донбасі і потребує гуманітарної допомоги, може сягати 5 мільйонів людей. Близько чотирьох відсотків населення України — нагадаю, однієї з найбільших країн Європи — є зареєстрованими внутрішніми переселенцями. Слід усвідомити той факт, що Україна опинилася серед п'яти країн (поряд із Єменом, Сирією, Іраком і Нігерією), що мають найбільшу кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які покинули домівки внаслідок конфліктів, і подає перше за цим показником місце в Європі.

Хоча переселенці з українського Сходу не жebraкують на вулицях мирних міст (що, попри виправданий скепсис щодо ефективності національної соціальної політики, є ознакою того, що гострої гуманітарної кризи через вплив людей, що втекли від війни, все-таки не сталося), переміщення такої величезної кількості осіб з насиджених місць до нового для них середовища є неабияким викликом не тільки для них самих, а й для місцевої влади та місцевого населення. Чи готові місцеві — повторю, в умовах невизначеності статусу та природи конфлікту — сприймати переселенців як “своїх”, надавати їм доступ до необхідних ресурсів, бути толерантними до них, поділяти з ними громадянські права та обов'язки? Хоча дані нашого дослідження (Інститут соціології, 2015) свідчать про те, що тільки близько п'ятої частини респондентів мають негативне ставлення до внутрішньо переміщених осіб, а переважна більшість готова, ба й із певними застереженнями, до взаємодії та співпраці з ними на приватному, професійному і громадянському рівнях, та втім, маніфестацію цілком позитивного ставлення в перебігу опитування не слід беззастережно сприймати як ознаку безхмарних відносин у реальності (так само, як і виявлення негативного

ставлення не обов'язково має спричинитися до справжнього конфлікту). Так, за певних обставин атитюди можуть зумовлювати певну поведінку, але нетолерантність стосовно новоприбулих зазвичай є спонтанною¹, особливо якщо вони залишаються погано інтегрованими².

Навіть якщо переселенці мають таке саме етнічне походження, як і суспільство, що їх приймає (що характерно і для українського кейсу), загальна атмосфера розчарування та незадоволення ситуацією в країні на тлі повоєнної радикалізації суспільства призводить до “натягнутих відносин” (ОБСЄ, 2016) з тими, хто так чи інакше, асоціюється з драматичними подіями, що забрали тисячі життів та знедолила десятки тисяч українських сімей. Ці важкі міркування актуалізують необхідність предметної дискусії щодо статусу і майбутньої ролі переселенців у “приймальному середовищі”. Взаємна повага між місцевими й новоприбулими передбачає не тільки довіру, але і рівний розподіл громадянських прав і обов'язків. Дані, отримані в нашому дослідженні, демонструють, що після трьох років конфлікту переселенці все ще з осторогою сприймаються рештою як напів-громадяни, тимчасово обмежені у правах.

Як наслідок, переселенці замикаються на собі, утворюючи щось на кшталт “гетто”. Але тільки за умов, що їх сприйматимуть як рівних, переселенці зможуть докластися до підвищення конкурентоспроможності країни та сприяти позитивним змінам. Приймальна спільнота і переміщені особи мають зрозуміти одне одного в новій постевромайнданній реальності. Відсутність можливостей їхнього подальшого спільного розвитку в одній державі, здається, є найбільшим викликом для обох сторін.

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України

Конфлікт на Донбасі: деякі проблеми методології дослідження

Конкретний реальний соціальний конфлікт (об'єктивна реальність) багато в чому відрізняється від теоретичних схем і моделей конфлікту (суб'єктивної реальності), що розроблені дослідниками в рамках тих чи інших наукових дисциплін і утворюють методологію конкретного дослідження конкретного конфлікту. Кожен реальний конкретний конфлікт індивідуальний, тому для його опису і пояснення необхідна індивідуальна методологія, точніше індивідуальний набір низки положень різноманітних теорій конфлікту. Інакше кажучи, потрібне виокремлення деяких основних положень базових концепцій із “класичної” та сучасної соціологічної літератури і використання їх як “опори для подальшого прояснення” при ув'язуванні їх із наявними емпіричними даними і відповідним теоретичним матеріалом (Козер, 1956).

---

¹ *Мукомель В.* Ксенофобия как стержень российского общества // *Фундаментальные проблемы модернизации полиэтничного макрорегиона в условиях роста напряженности* : Сборник рефератов, 2014 (<http://www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2014/12/referaty1.pdf>).

² *Міхєєва О., Серєда В.* Сучасні українські внутрішньопереміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації // *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні* : Збірка аналітичних матеріалів. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2015. — С. 9–49.

За Козером, різноманітні й різноспрямовані конфлікти можуть постійно перетинатися, що спотворює їхню природу (форму, зміст тощо). Слідом за іншими соціологами Козер розрізняє конфлікти, що виникають в рамках базового консенсусу (комунальні), такі, що виконують інтегративну функцію, і конфлікти з приводу загальних базових принципів (некомунальні). Перші стримують тенденції до глибинних розколів — саме багатоманіття конфліктів стає чинником, що запобігає порушенню консенсусу, вони “нейтралізують” один одного, оскільки не концентруються навколо однієї центральної проблеми. Множинна групова належність індивідів породжує множинність перетину суспільних конфліктів, виникає балансувальний механізм, що запобігає розколу за якоюсь однією віссю. Але за певних умов, наприклад, у разі накопичення підстав для конфліктів може відбуватися і протилежне — консолідація груп за лініями деяких базових відмінностей, що становить реальну загрозу базовому консенсусу. (Такими відмінностями можуть виступити: мова, історія, релігія, національність, культура тощо.) Трансформація конфлікту багато в чому залежить від типу суспільства: відкрите воно чи закрите, гнучке чи жорстке, типу церкви чи секти тощо.

Багатоманітні за своєю формою і змістом конфлікти, перетинаючись між собою або навіть поєднуючись, змінюють свою природу і породжують конкретні індивідуальні багато- і складнофункціональні конфлікти в реальній дійсності. Це положення Козера необхідно брати до уваги при аналізі подій, що відбуваються на Сході України.

У рамках конфліктного структуралізму стверджують, що різнотипні моноконфлікти — політичні, економічні, соціокультурні, адміністративні, етнонаціональні — утворюють пульсувальну й рухливу структуру конфліктної взаємодії. Перетинаючись, ці конфлікти створюють деякий простір, або поле різноскладового конфлікту (РСК), у рамках якого вони стимулюють, провокують і взаємно посилюють один одного, тим самим породжуючи якісно новий феномен — РССК. Понад те, накладаючись один на одного, вони породжують новий інтегративний ефект прояву конфліктності, наділеної іншими якостями, ніж моноконфлікти самі по собі. Тому в наш час недостатньо вивчати окремі й рядопокладені соціальні конфлікти (Якимец, Никовская, 2005).

Такий підхід пов'язаний із низкою проблем. По-перше, виникає проблема суб'єктів конкретного конфлікту, яких може бути не тільки два чи три, а значно більше. Слід також зазначити, що кожна окрема сторона конфлікту має свою структуру, що включає різних носіїв конфліктного начала, що мають, наприклад, свої мотиви та погляди на конфлікт (війну), його вирішення, врегулювання або завершення. Зокрема, це можуть бути: радикали, помірні й інакомислячі (відступники, еретики, “п'ята колона”), а також “партія війни” і “партія миру” тощо. Як наслідок реальний конфлікт може мати кілька об'єктів, безліч причин і мотивів окремих дій різних акторів, взаємовідносини між якими є вельми різноманітними та складними.

У цьому плані цікавою є думка Габермаса, котрий вважає, що конфлікти виникають через порушення комунікації, через спотворене розуміння і нерозуміння, нещирість і обман, а спіраль насильства розпочинається зі спіралі порушеної комунікації. Якщо конкретніше, то, на думку Габермаса, для багатьох західних мислителів характерні європоцентристські уподобання, що з боку низки акторів зазнають критики. У цій ситуації герменевтична модель розуміння “дає збій”, якщо суб'єкти виходять за межі своєї культури, власних життєвих форм і традицій (у ширшому плані — цивілізацій, за Гантингтоном). Габермас намагається пояснити цей факт. З одного боку, він констатує, що для інтерпретації, аналізу тексту (або думки, конфлікту тощо) необхідно подолати певну дистанцію між сторонами конфлікту, і не важливо, що їх розділяє — культура, простір, семантика (включно з мовою, релігією

і т.ін.). З іншого боку, у просторі (культурних, смислових тощо) множинних світів не можна мислити несуперечливо.

З цієї ситуації (нерозуміння і конфлікту), на думку Габермаса, необхідно виходити шляхом “розширення перспектив тлумачення” (включно з власним), задовільного розв’язання розподілу ролей “речника” і “адресата”, досягнення “глибинної симетрії” у спілкуванні, вміння обмінюватися перспективами обох суб’єктів, спільного створення обрію значень, за якого обидві сторони здатні прийти не просто до якоїсь етноцентричної позиції (європоцентристської), що збирає й наvertsає у свою віру, а до інтерсуб’єктивно спільної інтерпретації. Остання є не результат, а процес діалогу, компромісу, згоди, її не можна ані зрозуміти, ані уявити у статичі, а тільки в динаміці, динаміці діалогу і спілкування.

Загалом Габермас робить висновок: така модель пояснює, чому зусилля зрозуміти (іншу сторону) можуть бути успішними лише в тому випадку, якщо до них вдаються у ситуації симетричних умов для взаємного визнання й опанування перспектив. Якщо не склалася структура комунікативної ситуації, вільної від спотворень і латентної присутності влади, результати комунікативного процесу завжди викликають підозру. Оскільки відсутня інтерпретація авторського тексту, що інтерсуб’єктивно поділяється за рецензентом, опонентом, редактором і читачами (стороню конфлікту), для розв’язання конфлікту, встановлення комунікацій, спілкування, діалогу і розуміння необхідне взаємне визнання сторін. Необхідне також недопущення спотворень, образ, панування одного суб’єкта над іншим, необхідні їхня рівність і свобода, демонстрація добрих намірів і відмова від насильства, опанування взаємних перспектив. Тобто із ситуації нерозуміння (конфлікту) можна вийти тільки за умови взаємного визнання сторін — учасників конфлікту.

Однаке проблема визнання дещо ширша — необхідне не тільки визнання суб’єктів конфлікту, їхніх інтересів і цілей, а й визнання самого конфлікту. Як пише Дарендорф, існує точка зору на можливість “скасування” конфліктів, у якій виявляється спроба і бажання усунути наявні (в тому числі й конкретні, реальні) протилежності та суперечності. Такий підхід, на думку Дарендорфа, хибний. Можна “усунути” фактичні об’єкти конкретних конфліктів, і “усунути” їх так, щоб вони не виникли знову як предмети конфлікту. Але “усунення” тільки самого предмета не “усуває” конфлікту, прихованого за ним, його причин та умов, відносин протилежності та протистояння. Дарендорф наголошує: соціальні конфлікти, тобто суперечності, що виростають із соціальної структури, принципово не можна “розв’язати” у сенсі остаточного усунення.

Подібно до Габермаса в соціокультурному (цивілізаційному) плані конфлікт розглядає і Гантингтон. З його точки зору, Україну розділяє “лінія розламу” цивілізацій на православну східну й уніатську західну частини. Понад те, він однозначно стверджує, що Україна — це розколота країна з двома різними культурами. Крім того, у своїй книзі “Зіткнення цивілізацій” Гантингтон посилається й на думку Джона Мірсгаймера, висловлену ним у 1993 році щодо можливості російсько-української війни.

Як стверджує сам Гантингтон, конфлікти або війни за “лініями розламу” можуть відбуватися між державами або групами держав, між неурядовими угрупованнями і між державами та неурядовими групами. У межах однієї країни, як правило, ці угруповання розташовані в географічно віддалених регіонах, вони не контролюються урядом і зазвичай виборюють свою незалежність. У конфлікт можуть бути також залучені географічно перемішані групи. У цій ситуації виникає постійна напруженість відносин, що може вибухати насильством у рамках повномасштабної війни, особливо за умов, коли виникають нові держави і встановлюються їхні кордони, коли народи й нації розділені насильно чи адміністративно.

Крім зазначених вище Гантингтон називає й інші ознаки цивілізаційного конфлікту, його об'єкт і предмет. На його думку, конфлікти за лініями розламів являють собою боротьбу за контроль над народом (населенням), але частіше боротьба точиться за володіння територією. Іншими словами, метою сторін конфлікту є завоювання території та звільнення її від представників іншого народу або нації через його вигнання або фізичне знищення, що втілюється в “етнічних чистках”. Часто територія як об'єкт конфлікту розглядається його сторонами як найважливіший символ їхньої історії й ідентичності, як певна священна земля, на яку вони мають непорушне право. Такого роду конфлікти набувають найогидніших форм і всі сторони виявляються причетними до масових убивств, терору й катувань. До інших ознак таких війн Гантингтон залічує їхній тривалий і затяжний характер (у середньому в шість разів більший, ніж у випадку війн між державами), ускладненість їх розв'язання, порушення досягнутих угод, особливо якщо вони укладені не всіма групами з усіх боків конфлікту, мінливість і хвилеподібність перебігу конфлікту — від вибухів акцій масового насильства до притлумлених бойових дій та моторошної ворожості. Проте “вогнища” обопільної ненависті рідко загасають остаточно. Для таких війн характерною є велика кількість загиблих і біженців. Гантингтон також вважає, що найважливішою особливістю таких війн стала їх “інтернаціоналізація”, почастишання звернень по допомогу до близьких груп в інших країнах, що надають її в найрізноманітніших формах за посередництва розвинених міжнародних мереж, що суттєво подовжує конфлікт. У перебігу цих процесів формується “синдром близьких країн”.

Наостанок слід зазначити, що Гантингтоном запропонована також деяка схема спроб припинення чи врегулювання таких війн і конфліктів. З огляду на їхні особливості, наприклад мінливість і періодичність, ця схема також мінлива і варіативна. Проте вона включає два основні, як правило, постійні елементи; це — виснаження і позиція другорядних учасників конфлікту. Кожен із цих елементів має свою структуру і свої складники. Перший, виснаження, включає: “визнання війни як такої”, ослаблення сторін, втому від війни, “зрадництво родича”, зміну характеру влади — від радикалізму до помірності, згоду на переговори попри неабиякі складності її досягнення. Другий — усвідомлення другорядними учасниками війни своєї зацікавленості в її припиненні, згуртованість їх, надання їм “можливості” вести перемовини між прямими учасниками конфлікту.

НАТАЛІЯ БОЙКО, кандидат соціологічних наук, в.о. провідного наукового співробітника відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Інтернет-практики українців в умовах збройного конфлікту на Донбасі

Дякую панові Алексеєву за дуже цікаву доповідь та можливість подивитись на досліджуванні мною питання ще під одним кутом. Займаючись дослідженнями Інтернет-користування в Україні, я проаналізувала особливості інтернет-активності українських користувачів інтернет-мереж у специфічних соціально-політичних реаліях сьогодення. До речі, наші багаторічні дослідження інтернет-практик засвідчують, що українці нарощують активність інтернет-користування попри будь-які політичні й економічні катаклізми — як внутрішні, у країні, так і загальносвітові. Причому це актуально для всіх соціально-демографічних груп. Проте результати наших останніх досліджень засвідчують, що зараз через події на сході країни фіксуються певні особливості користування. Це стосується і загальної динаміки нарощування кількості інтернет-користувачів у певних регіонах, і особливостей інтернет-активності українців за умов ведення військових дій на Донбасі.

Дослідження регіональних особливостей долучення наших громадян до інтернету засвідчує неухильне зростання кількості користувачів по всій країні. Найменша загальна кількість користувачів інтернет-мережі сьогодні, як і в попередні роки, фіксується на заході країни. Проте слід зазначити, що саме цей регіон здійснив найбільший стрибок в нарощуванні інтернет-користування впродовж останнього року, збільшивши кількість користувачів із 56,1% 2015 року до 69% 2016-го. Східний регіон, який донедавна був одним із лідерів нарощування кількості інтернет-користувачів, став єдиним регіоном країни, який виявив негативну динаміку в період 2014–2015 років, що безперечно пов'язане з тими подіями, які відбуваються на Донбасі.

Для подальшого аналізу ситуації було виділено більш дрібний регіональний розподіл респондентів. Зокрема, Східний регіон було поділено на дві групи – у першу групу (“Схід”) увійшли Дніпропетровська та Харківська області Східного регіону, на території яких не відбувається бойових дій. Друга група (“Донбас”) увібрала респондентів з Донецької та Луганської областей, на території яких сьогодні порушилося звичне соціальне, економічне та політичне територіальне функціонування. Так от, частка користувачів інтернету серед респондентів “Донбасу” 2015 року становила 56% населення, демонструючи певний спад користування мережею, тоді як на решті територій Східного регіону (“Схід”) цей показник сягав близько 67%, що демонструвало досить потужне збільшення користувачів, характерне і для решти регіонів. Зазначмо, що у 2014-му “Донбас” мав 65,7% користувачів, а “Схід” (Харківська та Дніпропетровська області) – 60%.

Намагаючись проаналізувати особливості соціально-громадянських інтернет-практик користувачів, ми звернулися до відповідей на запитання: “Яку активність Ви виявляєте в інтернет-мережі?”, яке передбачає наступні варіанти відповідей: читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів; звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження у блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; залишаю коментарі на публікації із соціальних та суспільно-політичних питань; обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного та громадського життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-от, допомога переселенцям, воїнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо); ініціюю через інтернет певні соціальні заходи та дії; нічого з переліченого не роблю.

Резюмуючи отримані результати¹, слід зазначити, що військові події на сході країни внесли значні корективи в соціально-громадянські інтренет-практики українців. Як головну тенденцію реалізації суспільно-громадянської інтернет-активності користувачів у мережі у 2015 році можна означити зростання потреби в отриманні різноманітної політичної новинної інформації онлайн та збільшення політично-забарвленої неформальної комунікації, обговорення політично-громадянської

---

¹ Більш детальний розгляд цього аналізу можна подивитись у таких публікаціях: *Бойко Н.* Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 2 (16). – К.: Інститут соціології НАНУ, 2015. – С. 483–494; *Бойко Н.* Інтернет-активність в сучасних українських реаліях // *Соціологічний альманах.* – 2015. – № 6. – Минск: Беларуская навука, 2015. – С. 534–542.

проблематики в мережі. Причому відбулось значне збільшення емоційно-забарвленої інтернет-активності українських користувачів. Завважимо, що така емоційно-забарвлена активність може сприяти як інтеграційним, так і дезінтеграційним процесам у суспільстві через вибухонебезпечність (неконтрольованість та деструктивність) емоційно-забарвленої поведінки та сприйняття подій.

Соціально-громадянська активність, пов'язана з можливістю реалізації засобів е-урядування, е-демократії в рамках онлайн-діалогу держава — громадянин, також продемонструвала певні особливості. Характерною ознакою ситуації стало те, що така громадянська активність виявила різноспрямованість тенденцій у різних регіонах країни. Так, Захід, Центр та “Донбас” наростили громадянську активність у 2015 році порівняно з 2013-м. Причому Захід став лідером серед усіх регіонів за зверненнями до офіційних установ та організацій для розв'язання особистих або громадських проблем. Водночас Південь та Схід, які були лідерами у проявах дієвої громадянської активності у 2013-му, 2015 року суттєво її скоротили, зменшивши і кількість звернень до офіційних установ та організацій для розв'язання особистих або громадських проблем, і кількість звернень до громадських, міжнародних організацій. Для регіону “Донбас” та для Центру характерним є збільшення звернень до громадських та міжнародних організацій через інтернет, проте кількість звернень до офіційних установ та організацій країни для розв'язання особистих або громадських проблем порівняно з регіональними тенденціями 2013 року практично не змінилася. Суттєве нарощення (більш ніж удвічі) кількості користувачів, які через інтернет звертаються до офіційних установ та організацій для розв'язання особистих або громадських проблем, спостерігається сьогодні в Західному регіоні.

Загалом у 2015 році відбулося значне збільшення порівняно з 2013-м кількості українських громадян, які використовували інтернет задля реалізації своєї соціально-громадянської активності. Спостерігається вагома політизація активності українських громадян усіх регіонів в інформаційно-комунікаційному просторі UA-нету. Східний регіон, який раніше був найменш політично-активним, наростив політико-громадянську небайдужість та інтернет-активність. Західний регіон залишився лідером у соціально-громадянських виявах в онлайн-просторі.

Події на сході країни вплинули не лише на соціально-громадянську активність в мережі; вони внесли свої корективи і в загальні тенденції використання інтернету¹. Як ключовий для даного аналізу ми взяли 2014-й — рік найбільш жорстких та трагічних для країни військових дій на Донбасі. Аналіз особливостей інтернет-активності 2014 року порівняно з попередніми роками засвідчив, що знизилась інтернет-активність, пов'язана з використанням мережі задля отримання інформації для підвищення кваліфікації та навчання, а також знизилась пізнавально-дозвілєва та розважально-ігрова активність користувачів (“знаходжу та слухаю / переписую музику, фільми; граю в комп'ютерні ігри онлайн”). Разом із тим значно підвищилась, порівняно із 2012 роком, потреба в отриманні різноманітної новинної інформації з різноманітних джерел. Водночас споживча активність у мережі та лінійно-комунікаційна активність залишилися практично незмінними. Хоча слід зауважити, що тенденція стосовно зменшення користування електронною поштою, яка спостерігалася останніми роками, не змінилася й у 2014 році. Такий результат може бути пов'язаний із тим, що функції електронної пошти сьогодні активно заміщують такі інтернет-ресурси, як Скайп, соціальні мережі, чати тощо. Вони забезпечують неформальну та більш оперативну взаємодію користувачів, дедалі частіше залишаючи

¹ Детальніше див.: *Бойко Н.* Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 1 (15). — К.: Інститут соціології НАНУ, 2014. — С. 163–172.

електронну пошту задля суто формального, ділового спілкування та різноманітних розсилок. Як головну загальну тенденцію реалізації інтернет-активності користувачів у 2014 році можна означити збільшення потреби в отриманні новинної інформації онлайн та зменшення реалізації рекреаційно-розважальної активності в мережі.

Результати аналізу регіональних особливостей засвідчили певні відмінності інтернет-активності мешканців “Донбасу” порівняно з іншими регіонами країни. Мешканці “Донбасу” так само, як і мешканці інших регіонів країни, знизили інтернет-активність, пов’язану з використанням мережі задля отримання інформації для підвищення кваліфікації та навчання, а також пізнавально-дозвіллеву та розважально-ігрову активність. При цьому особливістю регіону стало те, що ця активність зменшилася в рази порівняно з іншими регіонами. Разом із тим відбулися й зрушення в інтернет-активності жителів “Донбасу”, які у 2014 році кардинально відрізнялися від користувачів, що мешкали в інших регіонах. Так, на відміну від мешканців інших регіонів, інтернет-користувачі “Донбасу” суттєво знизили використання інтернету задля ознайомлення з останніми новинами та поточною інформацією. Проте суттєво збільшилася порівняно з іншими регіонами їхня інтернет-активність, пов’язана з можливостями спілкування в мережі — як безпосереднього, із застосуванням спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо), так і опосередкованого, через соціальні мережі, форуми, чати тощо.

Таким чином, можна засвідчити, що, поза всяким сумнівом, події на сході країни суттєво впливають на різні аспекти нашого життя. Про це говорили мої шановні колеги, про це свідчать і мої дослідження.